

पुरानो बीउ : नयाँ संरक्षणपद्धति

कृषि जैविक विविधताको दिगो संरक्षण र स्थानीय बीउको सुलभ
उपलब्धताका लागि सामुदायिक बीउ बैंक: स्थापना र व्यवस्थापन सहयोगी

पीताम्बर श्रेष्ठ^१, आविष्कार सुवेदी^१,
राजकुमार यादव^२, रूपनारायण यादव^२ र महानारायण यादव^२

^१ ली-बर्ड, पोखरा

^२ कृषि विकाष तथा संरक्षण समाज, कर्चोवा, बारा

२०६४, माघ

प्रकाशनाधिकार एवं प्रकाशक

जैविक विविधता, अनुसन्धान तथा विकासका लागि स्थानीय पहल (ली-बर्ड)
पोखरा, कृषि विकास तथा संक्षण समाज, कचोर्वा, बारा

उद्धरण

पीताम्बर श्रेष्ठ, आविष्कार सुवेदी, राजकुमार यादव, रूपनारायण यादव
र महानारायण यादव, पुरानो बीउ : नयाँ संरक्षण पद्धति: कृषि जैविक
विविधताको दिगो संरक्षण र स्थानीय बीउको सुलभ उपलब्धताका लागि
सामुदायिक बीउ बैंक: स्थापना र व्यवस्थापन सहयोगी
(२०६४ माघ)

भाषासम्पादन

शोभाकान्त गौतम

छापिएको प्रति

५०० मात्र

संस्करण

प्रथम, २०६४ पुस

कम्प्युटर टाइप तथा सेटिङ

रचना थापा, ली-बर्ड

आवरण सज्जा

तालिम सूचना तथा प्रकाशन
शाखा, ली-बर्ड

आर्थिक सहयोग

ली-बर्ड, यूएनडीपी/विश्व
वातावरण कोष/साना अनुदान
कार्यक्रम

सम्पत्ति

बीउ र कृषक एकअर्काका पर्यायवाची शब्दहरू हुन् र बीउ नै कृषकका लागि सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण वस्तु पनि हो । कृषकहरूले विभिन्न माध्यम र प्रक्रियाबाट मौसमअनुसार आफूलाई चाहिने बीउको जोहो गर्दछन् । नेपालमा जीविकोपार्जनका लागि कृषि पेशा अपनाएका ३३ लाख घरपरिवारले आफूलाई चाहिने बीउको ९५ प्रतिशतभन्दा बढी भाग आफ्नै खेतबारीमा उब्जेका बालीबाट आफ्नो घरपरिवारको आवश्यकता र चाहनाअनुरूपको छनोट, सञ्चय र छरछिमेकमा साटासाट तथा किनबेच आदिका माध्यमबाट व्यवस्था गर्दछन् । यसरी राखिने बीउहरूमध्ये स्थानीय बाली तथा प्रजातिहरूको सङ्ख्या तथा मात्रा उल्लेख्य हुन्छ र ती स्थानीय बाली तथा प्रजातिहरूले खास गरी निम्नवर्गका कृषकहरूको जीविकोपार्जनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको छ । नेपालमा आधुनिक कृषिको सुरुआतसँगै उन्नत जात तथा प्रविधिको विकास, प्रचार-प्रसार र प्रयोग, रासायनिक मल तथा विषादी औषधीहरूको बढ्दो प्रयोग र आवश्यक कानूनी संरचना तथा कार्यक्रमको अभाव आदि कारणहरूले गर्दा कृषकहरूले पुस्तौंपुस्तादेखि प्रयोग गर्दै आएका हजारौं स्थानीय बाली तथा प्रजातिहरू हामीले कहिल्यै नपाउने गरी लोप भइसकेका छन् । यो जैविक ह्रासको परिस्थितिले एकातिर निकै तीव्र गति लिइरहेको छ भने अर्कातिर जलवायुपरिवर्तनले गर्दा यस्ता रैथाने जैविक स्रोतको खाँचो दिनदिनै बढेर गएको देखिन्छ । यस्तो अवस्थामा जैविक विविधता अनुसन्धान तथा विकासका लागि स्थानीय पहल (ली-वर्ड), नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् र वायोभर्सिटी इन्टरनेशनलको सानो प्रयासले बारा जिल्लाको कचोर्वा गाउँका कृषकहरूले ‘सामुदायिक बीउ बैंक’ को स्थापना गरी विभिन्न

किसिमका स्थानीय वालीहरूका बीउहरू संरक्षण गरेर उदाहरणीय कार्य गरेका छन् । उनीहरूले स्थापना गरेको सामुदायिक बीउ बैंक स्थानीय वाली तथा प्रजातिका बीउको संरक्षण तथा उपयोगमा नमुना बनी प्रशंसनीय भएको छ । यस प्रणालीबाट रैथाने बीउको संरक्षण तथा स्थानीय पहल गर्ने कार्य संस्थागत रूपमा भएको छ भने यस्ता प्रयासहरूले निम्नवर्गका कृषकहरूलाई प्रत्यक्ष फाइदा पुगेको देखिन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा पनि सामुदायिक बीउ बैंक स्थापना भइरहे तापनि त्यसको सफल नमुना नेपालमा देख्न पाउँदा अति हर्ष लागेको छ । यस्तो कामको उजागर तथा प्रचार-प्रसारका लागि ली-वर्ड र कृषि विकास तथा संरक्षण समाजले **‘पुरानो बीउ : नयाँ संरक्षण पद्धति, कृषि जैविक विविधताको दिगो संरक्षण र स्थानीय बीउको सुलभ उपलब्धताका लागि सामुदायिक बीउ बैंक: स्थापना र व्यवस्थापन सहयोगी’** नामक पुस्तिका प्रकाशन गर्ने पहल गरेकोमा दुवै संस्था तथा लेखकहरूलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु । यस पुस्तिकाको प्रकाशनले स्थानीय वाली तथा प्रजातिहरूको संरक्षण एवं उपयोगमा लागेका कृषक, कृषक समूह, सङ्घसंस्था र सरकारी तथा गैरसरकारी निकायहरूलाई थप मद्दत पुग्नेछ भन्नेमा म विश्वस्त छु । आउँदा दिनहरूमा कचोर्वा गाउँका कृषकहरूले सञ्चालन गरेको सामुदायिक बीउ बैंकले लोप हुन लागेका स्थानीय वाली तथा प्रजातिहरूको संरक्षण र उपयोग गरी निम्नवर्गका कृषकहरूको जीविकोपार्जनमा अझ सशक्त र प्रभावकारी भूमिका निर्वाह गरेको भन्ने हार्दिक शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

डा. भुवनरत्न स्थापित
वैज्ञानिक, जीविकोपार्जनका लागि जैविक विविधता कार्यक्रम
बायोभर्सिटी इन्टरनेशनल, रोम, इटली

सम्पत्ति

नेपालमा अन्नबाली, फलफूल, तरकारी, जडीबुटी, जङ्गली खाद्यवस्तु, पशुपन्छी तथा सिमसार क्षेत्रमा पाइने स्थानीय बाली एवं तिनका प्रजातिहरूको विविधताले अधिकांश मानिसहरूको जीविकोपार्जनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ। आजभोलि अनुसन्धान केन्द्रहरूले बढी उत्पादन दिने, रोगकीरा तथा सुक्खा सहने, खान मीठो हुनेजस्ता महत्त्वपूर्ण गुण भएका नयाँ जातहरू विकास गर्नका लागि यस्ता बाली तथा प्रजातिहरूको प्रयोग गरिरहेका छन्। तर जैविक विविधताको महत्त्वलाई आँकलन नगरी विकास, प्रचारप्रसार र अनुसरण गरिएका उन्नत जात तथा प्रविधिहरूको प्रयोग र व्यवस्थित अध्ययन तथा अनुसन्धानका अभावमा हाम्रा महत्त्वपूर्ण कृषि जैविक विविधताहरू हामीले कहिल्यै नपाउने गरि लोप भइसकेका छन्।

नेपालमा सन् १९९८ देखि २००६ सम्म जैविक विविधता अनुसन्धान तथा विकासका लागि स्थानीय पहल (ली-बर्ड), नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् र बायोभर्सिटी इन्टरनेशनल नामक संस्थाहरूले जुम्ला, कास्की र बारा जिल्लामा सम्पन्न गरेका कृषि जैविक विविधतासम्बन्धी अध्ययन र अनुसन्धानमूलक परियोजनाले कृषि जैविक विविधता संरक्षणका विभिन्न पद्धति, प्रक्रिया र तौरतरिकाहरूसम्बन्धी असल अभ्यासहरूको विकास गरेको छ। त्यस्ता असल अभ्यासहरूमध्ये बारा जिल्लाको कचोर्वा गाउँमा स्थापना र सञ्चालन गरिएको सामुदायिक बीउ बैंकपद्धति लोप हुन लागेका स्थानीय बाली तथा प्रजातिहरूको संरक्षण तथा कृषकहरूलाई आवश्यक पर्ने बीउ सुलभ रूपमा

उपलब्ध गराउन प्रभावकारी सिद्ध भएको छ । कृषि जैविक विविधता संरक्षणका असल अभ्यासहरूसम्बन्धी लेख तथा प्रकाशनहरू प्रशस्तै भए तापनि नेपाली भाषामा अध्ययन-सामग्रीहरू अत्यन्तै कम भएको वर्तमान अवस्थामा स्थानीय बाली तथा प्रजातिहरूको संरक्षणमा लागिपरेका व्यक्ति, सरकारी तथा गैरसरकारी सङ्घसंस्थाहरूको क्षमता-अभिवृद्धि गर्न **‘पुरानो बीउ : नयाँ संरक्षण पद्धति, कृषि जैविक विविधताको दिगो संरक्षण र स्थानीय बीउको सुलभ उपलब्धताका लागि सामुदायिक बीउ बैंक: स्थापना र व्यवथापन सहयोगी’** नामक पुस्तिकाप्रभावकारी हुनेछ भन्ने अपेक्षा लिएको छु । साथै यस प्रकाशनसँग सम्बन्धित सबैलाई हार्दिक धन्यवाद व्यक्त गर्दछु ।

डा. प्रतापकुमार श्रेष्ठ
कार्यकारी निर्देशक
ली-वर्ड, पोखरा

विषयसूची

सम्मति	ख
सम्मति	घ
पृष्ठभूमि	१
सामुदायिक बीउ बैंक भनेको के हो ?	२
सामुदायिक बीउ बैंकको आवश्यकता र महत्त्व	४
सामुदायिक बीउ बैंक स्थापना र व्यवस्थापनप्रक्रिया	५
१. सामुदायिक सचेतना	६
२. सामुदायिक संस्थाको स्थापना र सशक्तीकरण	७
३. नीतिनियमको तर्जुमा	८
४. आवश्यक भौतिक पूर्वाधारहरूको निर्माण	९
५. बीउ-सङ्कलन	१०
६. बीउ उत्पादन तथा संरक्षण	११
७. जीविकोपार्जन र आयआर्जनको वैकल्पिक व्यवस्था	१४
८. सामुदायिक बीउ बैंकको प्रभावकारिता अनुगमन	१६
सामुदायिक बीउ बैंकका फाइदाहरू	१७
१. स्थानीय बीउको दिगो सुरक्षा तथा यथास्थान संरक्षण	१८
२. सुलभ रूपमा बीउको उपलब्धता	१९
३. कृषि जैविक विविधता संरक्षणका लागि कृषकहरूको सशक्तीकरण	२०
निष्कर्ष	२२
सन्दर्भसामग्री	२४

पृष्ठभूमि

जैविक विविधता जीवन हो । हामीलाई बाँच्नका लागि आवश्यक खाना, नाना, छाना र औषधी जैविक विविधताकै उपज हुन् । हाल प्रचलनमा रहेका बाली तथा प्रजातिहरू मानवसभ्यताको विकास र कृषिको शुरुआतसँगै एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा हस्तान्तरण र विकास हुँदै आएका हुन् । तर विश्वमा भएको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र राजनीतिक परिवर्तनसँगै जैविक विविधताको सृजना र संवर्द्धन गर्ने दायरा अत्यन्तै साँघुरो हुँदै गएको छ । उन्नत जात र प्रविधिलाई विकासको आधार मान्दै जाँदा परम्परागत ज्ञान र स्थानीय बाली तथा प्रजातिहरू प्रायः लोप भइसकेका छन् वा निरन्तर लोप भइरहेका छन् । उदाहरणका लागि नेपालमा उन्नत जात र प्रविधिको विकास हुनुभन्दा अघि दुई हजारभन्दा बढी स्थानीय जातका धानहरूको खेती गरिन्थ्यो भने अहिले ती जातहरूको सङ्ख्या घटेर लगभग दुई सयको हाराहारीमा मात्र भएको अनुमान गरिन्छ । यस उदाहरणले हाम्रो देशमा भएका स्थानीय बालीहरूका बीउहरू लोप हुनबाट जोगाउन वा संरक्षण गर्न समयमै ध्यान नदिइएको देखिन्छ ।

सन् १९९८ देखि २००६ सम्म जैविक विविधता अनुसन्धान तथा विकासका लागि स्थानीय पहल (ली-वर्ड), नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् (नार्क) र बायोभर्सिटी इन्टरनेशनल नामक संस्थाहरूले संयुक्तरूपमा बाराको कचोर्वा, कास्कीको बेगनास र जुम्लाको तलियममा यथास्थान कृषि जैविक विविधता संरक्षण कार्यक्रम सञ्चालन गरे । उक्त परियोजनाको उद्देश्य कृषकहरूले

केकति जैविक विविधता कसरी संरक्षण गरिरहेका छन् ? संरक्षणमा महिला, पुरुष, युवा, वृद्धवृद्धा, धनी, गरिब वा कुनै जाति विशेषको भूमिका के कस्तो छ ? संरक्षणमा प्रभाव पार्ने तत्वहरू के-के हुन् ? कृषकहरूले स्थानीय बालीहरूको खेती गर्ने वा नगर्ने भन्ने निर्णय कसरी गर्दछन् ? भन्नेजस्ता विभिन्न अध्ययन र अनुसन्धानमूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नु थियो । त्यस अवधिमा कृषकहरूमा कृषि जैविक विविधताको महत्त्व र यथास्थान संरक्षणमा सहयोग पुऱ्याउने विभिन्न किसिमका कार्यक्रमहरू पनि सञ्चालन भए र परियोजनाको अन्त्यमा स्थानीय बाली तथा प्रजातिहरूको यथास्थान संरक्षणका लागि आवश्यक विभिन्न पद्धति, प्रक्रिया र तौरतरिकाहरूको विकास भयो । तीमध्ये बारा जिल्लाको कचोर्वा गाउँमा स्थापना गरी सञ्चालन गरिएको सामुदायिक बीउ बैंकपद्धति स्थानीय बीउको संरक्षण र त्यसमा कृषकहरूको सुलभ पहुँच बढाउन अर्थात् कृषकहरूलाई आवश्यक पर्ने बीउहरू सजिलै उपलब्ध गराउन निकै सफल र प्रभावकारी भएको छ । यस प्रयासलाई यूएनडीपीको विश्व वातावरण कोषको आर्थिक सहयोगमा सञ्चालित सानाअनुदान कार्यक्रमले वि.सं. २०६३ सालदेखि दुई वर्षसम्मका लागि सामुदायिक बीउ बैंकको क्षमता अभिवृद्धि गर्न आर्थिक सहयोग उपलब्ध गराएपछि सामुदायिक बीउ बैंकले आफ्ना कार्यक्रमहरू अझ सशक्तरूपमा सञ्चालन गरिरहेको छ ।

सामुदायिक बीउ बैंक भनेको के हो ?

कृषकहरूले विभिन्न बाली तथा प्रजातिहरूका स्थानीय बीउहरू आफ्नो गाउँ र आसपासका क्षेत्रमा खोजी, सङ्कलन, सुरक्षित भण्डारण, नियमित उत्पादन तथा वितरण गर्ने कार्य सामूहिक रूपमा सञ्चालन गर्ने पद्धतिलाई

सामुदायिक बीउ बैंक भनिन्छ । आफ्नो गाउँ तथा आसपासका क्षेत्रबाट बीउ-सङ्कलन गर्दा त्यस बाली तथा प्रजातिसँग सम्बन्धित परम्परागत ज्ञान, सूचना तथा जानकारीहरू पनि सङ्कलन वा अभिलेखीकरण गरी सुरक्षित र व्यवस्थित रूपमा राखिन्छन् । सङ्कलन गरिएका बीउहरू प्रत्येक वर्ष त्यस

बीउका लागि उपयुक्त खेत वा बारीमा विविधता प्रदर्शनी क्षेत्र (Diversity Block) का रूपमा रोपिन्छन् । बढी माग भएका बीउहरूको व्यावसायिक उत्पादन पनि गरिन्छ र कृषकहरूलाई उनीहरूको आवश्यकताअनुसार डेढा चलन वा कम मूल्यमा उपलब्ध गराइन्छ । सामुदायिक बीउ बैंक

कृषकहरूद्वारा गाउँका अधिकांश कृषकहरूलाई पायक पर्ने ठाउँमा स्थापना गरिने, स्थानीय कृषकहरूले नै सञ्चालन र व्यवस्थापन गर्ने र परम्परागत चलनअनुसार बीउ उपलब्ध गराउने हुनाले आफ्नो घरमा बीउ भण्डार गरी राख्न नसक्ने साना कृषकहरूले पनि सजिलै बीउ पाउँदछन् । यो पद्धति कृषि जैविक विविधता संरक्षणको यथास्थान संरक्षणपद्धतिमा आधारित हुने भएकाले स्थानीय जातका बीउहरू स्थानीय वातावरण वा मौसममा भएको परिवर्तन (खडेरी, बाढी, रोग-कीराको घटबढ) सँगै हुर्कने र वृद्धिविकास हुने अवसर पाउने भएकाले प्रतिकूल मौसममा पनि उत्पादन हुन सक्ने गुण वा क्षमता निरन्तर विकास भइरहेको हुन्छ र नयाँनयाँ विविधताको सृजना पनि हुँदै जान्छ ।

सामुदायिक बीउ बैंकको आवश्यकता र महत्त्व

हाम्रो देशको जनसङ्ख्यावृद्धिदर उच्च छ । लगभग ८० प्रतिशत जनसङ्ख्याको जीविकोपार्जनको आधार कृषि हो । प्रतिघरधुरी औसत छ जना परिवारका लागि एक हेक्टरभन्दा कम जग्गा उपलब्ध छ । त्यसमा पनि प्रत्येक वर्ष भइरहने सुक्खा-खडेरी वा बाढीपहिरोजस्ता प्राकृतिक प्रकोपहरूले गर्दा कृषकहरूको अवस्था अत्यन्त नाजुक छ । साना कृषकहरूका जग्गा या त आकासे पानीमा भरपर्नुपर्ने वा बाढीले डुबाउने र कम उत्पादन दिने कमजोर खालका हुन्छन् । त्यस्ता जग्गाहरूमा उन्नत जात तथा प्रविधिहरूका तुलनामा स्थानीय वाली तथा प्रजातिहरू नै कम लागतमा तुलनात्मक रूपमा बढी उत्पादन दिने खालका हुन्छन् । अर्कोतिर त्यस्तो कमसल माटो वा कमजोर जग्गाका लागि उपलब्ध उन्नत जात तथा प्रविधिहरू पनि अत्यन्तै कम छन् । तर प्रायःजसो कृषकहरू छिमेकीको देखासिकी र सूचना तथा जानकारीको कमीले गर्दा आफ्नो घरमा भएको बीउ मासेर बजारबाट उन्नत जात तथा हाइब्रिड बीउ ल्याएर रोप्ने गर्दछन् । तर प्रतिकूल मौसम, रूखो र कमसल जग्गा तथा कमजोर व्यवस्थापनमा ती जातहरूले आशा गरेजति उत्पादन दिंदैनन् । त्यसपछि पुनः उक्त कृषक आफूले लगाउने गरेको स्थानीय बीउको खोजी गर्न थाल्छ तर त्यस बेलासम्म ऊजस्ता धेरै कृषकहरूले त्यस जातको बीउको खेती गर्न छाडिसकेका हुन्छन् र उसलाई फेरि त्यो बीउ पाउन मुस्किल पर्दछ । गाउँघरमा यस्ता उदाहरण धेरै भेटिन्छन् । यस अवस्थामा कृषकहरूले खेती गर्न छाडेका तर पुनः त्यही बीउ रोप्न खोज्दा नपाइनेजस्ता समस्या समाधान गर्न सामुदायिक बीउ बैंकपद्धति निकै प्रभावकारी सिद्ध भइसकेको छ । कचोर्वा गाउँका कृषकहरू गाउँघरमा खोज्दा-खोज्दा हैरान हुँदा पनि नपाएको बीउ

सामुदायिक बीउ बैकमा देख्दा र सजिलै उपलब्ध हुँदा दङ्ग पर्ने गर्दछन् ।

स्थानीय जातका बाली तथा प्रजातिहरू स्वभावैले कम उत्पादन दिने खालका हुन्छन् । यसले गर्दा कृषकहरू बढ्दो परिवारसङ्ख्यालाई आवश्यक खाद्यान्न उत्पादन गर्न बाध्य भएर उन्नत जात तथा हाइब्रिडको खेतीतर्फ उन्मुख हुन्छन् । तापनि हामी सबैले बुझ्नुपर्ने कुरा के हो भने तिनै स्थानीय बाली तथा प्रजातिहरू नै प्रायःजसो खडेरी सहने, बाढी सहने, रोगकीराले कम नोक्सान गर्ने, भण्डारण गर्न सजिलो, खान मीठो, मसिनो र बासना आउनेजस्ता विभिन्न महत्त्वपूर्ण गुण तथा विशेषताहरू भएका हुन्छन् । त्यसै गरी कुनै बाली वा प्रजाति विभिन्न धार्मिक, सांस्कृतिक चाडपर्वमा नभई नहुने र औषधीय गुणयुक्त हुन्छन् । मैले नरोपे पनि अरूले रोपिहाल्छन् नि भन्ने आमकृषकहरूको भावनाले गर्दा त्यस्ता महत्त्वपूर्ण गुण भएका स्थानीय बीउहरू लोप भइरहेका छन् । यस्तो अवस्थामा गाउँघरमा भएका कुनै पनि महत्त्वपूर्ण र लोप हुन लागेका स्थानीय बाली तथा प्रजातिहरूलाई सामुदायिक बीउ बैकपद्धति अपनाएमा लोप नहुने र कृषकहरूले चाहेको बेला सजिलै पाउन सक्दछन् ।

सामुदायिक बीउ बैक स्थापना र व्यवस्थापनप्रक्रिया

नेपालका लागि सामुदायिक बीउ बैक नौलो अवधारणा हो । तर यसका लागि विशेष किसिमको ज्ञान वा प्रविधिको जरुरत पर्दैन । किनभने यस पद्धतिमा कृषकहरूले परापूर्वकालदेखि जसरी आफ्नो घरमा आफूलाई चाहिने बीउहरू परम्परागत ज्ञान र जानकारीका आधारमा सुरक्षित रूपमा भण्डारण

गरिराखेका हुन्छन् त्यसै गरी त्यस गाँउबाट लोप हुनलागेका महत्त्वपूर्ण स्थानीय बाली तथा प्रजातिहरूको बीउ सामूहिक रूपमा भण्डार गरी राखिने र कृषकहरूलाई आवश्यकताअनुसार उपलब्ध गराउने सरल माध्यम हो । यसको स्थापना र सफलताका लागि त्यस गाउँका कृषकहरूमा कृषि जैविक विविधताको महत्त्व र संरक्षणको आवश्यकता महसुस हुनु अति नै आवश्यक छ र सामूहिक प्रयास अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण हुन्छ । त्यसकारण सफल सामुदायिक बीउ बैंक स्थापना र व्यवस्थापनका लागि निम्न कार्यहरू क्रमशः गर्नुपर्दछ ।

१. सामुदायिक सचेतना

उन्नत जात र प्रविधिको विकास तथा प्रचारप्रसार र विभिन्न विकासका गतिविधिहरूले स्थानीय बाली तथा प्रजातिहरूको विनाश गरेका छन् । खान मीठो र स्वादिलो हुने, रोगकीरा कम लाग्ने, सुक्खा तथा बाढी सहने गुण भएका स्थानीय जातहरू पनि उत्पादन कम हुने कारणले गर्दा कृषकहरूले ती जातहरूलाई मासेर बढी उत्पादन दिने उन्नत र हाइब्रिड बीउ रोप्दछन् । यस्ता गाउँहरूमा जबसम्म कृषकहरू स्थानीय बीउको महत्त्व र संरक्षणको

आश्यकता महसुस गर्दैनन् वा महसुस गराउन सकिदैन तबसम्म त्यस्ता गाउँमा सामुदायिक बीउ बैंकको स्थापना र सफलता असम्भव हुन्छ । त्यसकारण सामुदायिक बीउ बैंक स्थापना गर्नुभन्दा पहिला त्यस गाउँमा स्थानीय बाली तथा प्रजातिहरू के-के छन् ? तिनीहरूका राम्रा गुण, विशेषता र

महत्त्व के कस्ता छन् ? गाउँमा ती बाली तथा प्रजातिहरूको खेती थोरै

कृषकले सानो क्षेत्रफलमा गरेका छन् वा धेरै कृषकले खेती गरेका छन् ? भन्ने कुराहरूप्रति सचेत हुनुपर्दछ र त्यस्ता स्थानीय बाली तथा प्रजातिहरूको महत्त्व र संरक्षणको आवश्यकता महसुस हुनुपर्दछ । यसका लागि सामुदायिक जैविक विविधता अभिलेखीकरण, जैविक विविधता मेला प्रदर्शनी, ग्रामीण कार्यशाला गोष्ठी र सामूहिक भ्रमणको आयोजना गर्नुपर्दछ ।

२. सामुदायिक संस्थाको स्थापना र सशक्तीकरण

सामुदायिक संस्थाको स्थापना र क्षमता-अभिवृद्धि सामुदायिक बीउ बैंक स्थापनाको महत्त्वपूर्ण क्रियाकलाप हो । कृषि जैविक विविधता संरक्षणको आवश्यकता महसुस गरेका सचेत कृषकहरूलाई गाउँ विकास समितिस्तरीय जैविक विविधता संरक्षण तथा विकास समितिमा आवद्ध गराउनुपर्दछ । त्यसपछि त्यस समितिका सदस्यहरूलाई समूह व्यवस्थापन, सामाजिक परिचालन, समितिको लेखा व्यवस्थापनसम्बन्धी तालिमहरू पनि दिलाउनुपर्दछ । त्यसै गरी सामुदायिक बीउ बैंक व्यवस्थापन, बीउ-सङ्कलन, भण्डारण, भण्डारण गरिएका बीउको नियमित रेखदेख बीउको उमारशक्ति परीक्षण, सामुदायिक जैविक विविधता अभिलेखीकरण र बीउ उत्पादन गर्न सक्षम बनाउनका लागि आवश्यक व्यावहारिक ज्ञान दिनु त्यतिकै महत्त्वपूर्ण हुन्छ । सदस्यहरू सचेत र सक्षम भएमा मात्र संस्था पनि सशक्त र बलियो हुने भएकाले सामुदायिक बीउ बैंकबाट बीउ लिने प्रत्येक सदस्यलाई बीउ वितरण गर्ने समयमा र बाली काट्नुअघि बीउको शुद्धता कायम गर्न र सामुदायिक बीउ बैंकमा शुद्ध बीउ फर्काउन सचेत गराउनुपर्दछ ।

3. नीतिनियमको तर्जुमा

सामुदायिक बीउ बैकलाई व्यवस्थित र दिगो रूपमा सञ्चालन गर्न निश्चित नीतिनियमहरू तर्जुमा गर्नुपर्दछ। बीउ कहाँ-कहाँबाट सङ्कलन गर्ने, कुनकुन बाली तथा प्रजातिका बीउहरू सङ्कलन गर्ने, सङ्कलन गरिएका बीउ नियमित रूपमा उत्पादन गर्न कस्ता पद्धति अपनाउने ? बीउको गणस्तर कायम गर्न केकस्ता तौरतरिका अवलम्बन गर्ने ? उपलब्ध बीउ कसरी वितरण गर्ने ? जस्ता विषयहरूमा सरल, प्रभावकारी र समुदायको चाहनाअनुसार सहभागितात्मक छलफलपद्धतिबाट नीतिनियमहरू तर्जुमा गर्नुपर्दछ। उदाहरणका लागि : बारा जिल्लाको कचोर्वा गाउँमा सञ्चालित सामुदायिक बीउ बैकले वडास्तरीय समूहमा आवद्ध सदस्यहरूलाई पाँच के.जी. सम्म धानको बीउ परम्परागत डेढा चलनअनुसार उपलब्ध गराउँदछ। डेढा चलनअनुसार रोप्ने बेलामा १ के.जी. बीउ लिने कृषकले बाली पाकेपछि आफूले लिएको

बीउको मात्राको आधा थप गरी (५० प्रतिशत) शुद्ध बीउ फर्काउनुपर्दछ। समूहमा आवद्ध नभएका र गाउँभन्दा बाहिरका कृषकहरूलाई मूल्यमा मात्र बीउ उपलब्ध गराइन्छ। बीउ लाने सदस्यले नियमअनुसार बीउ फिर्ता नगरेमा वा फिर्ता गर्न नसकेमा जरिवाना के हुने भन्ने

नियम पनि स्पष्टसँग उल्लेख गर्नुपर्दछ।

8. आवश्यक भौतिक पूर्वाधारहरूको निर्माण

सामुदायिक बीउ बैंकमा संरक्षणका लागि सङ्कलन गरिएका बीउहरूको सुरक्षित भण्डारण तथा सदस्यहरूको नियमित बैठकका लागि सामुदायिक भवन तथा बीउ भण्डारण सामग्रीहरू अपरिहार्य हुन्छन् । भौतिक पूर्वाधारहरू समुदायका सदस्यहरूको श्रमदान तथा स्थानीय स्रोतमा आधारित भएर बाहिरको थोरै सहयोगमा पनि निर्माण र मर्मतसम्भार गर्न सकिने किसिमको हुनुपर्दछ । समुदाय तथा सदस्यहरूको योगदानले ती भौतिक पूर्वाधारहरूप्रति सबैको माया र चासो रहन्छ र निर्माणकार्य पनि कम खर्चिलो हुन्छ । सामुदायिक बीउ बैंकका लागि भवनको निर्माण गर्दा बीउ भण्डारण-कोठा दोहोरो हावा खेल्ने, चरा, मुसा पसून नसक्ने र पानी नचुहिने किसिमले बनाउनुपर्दछ । त्यसै गरी बीउ भण्डारण सामग्रीहरू पनि स्थानीय परम्परागत चलनअनुसार बीउ भण्डारण

गरिने सामग्रीहरू जस्तै : परालको मोर, बाँसको वा माटाको कोठी, छैँठा, मौना आदि हुनुपर्दछ । यसबाट एकातिर कम खर्च लाग्ने त छँदै छ, त्यस भन्दा

पनि बढी त्यस्ता बीउ भण्डारण-सामग्रीहरू कृषकहरूले परापूर्वकालदेखि नै प्रयोग गर्दै आएका हुनाले त्यस्ता सामग्रीहरूमा बीउ कसरी सुरक्षित राख्ने, कति समयसम्म बीउ सुरक्षित रहन्छ, भन्ने जस्ता बीउ भण्डारणका लागि अत्यावश्यक ज्ञान समुदायका सदस्यहरूलाई राम्ररी थाहा हुन्छ । त्यसका

लागि उनीहरूलाई बीउ भण्डारणसम्बन्धी थप ज्ञान र प्रविधिको जरुरत पर्दैन ।

५. बीउ-सङ्कलन

सामुदायिक बीउ बैंकमा विभिन्न माध्यमबाट बीउ सङ्कलन गर्न सकिन्छ । तर हालसम्मको अनुभवमा बीउ-सङ्कलनका लागि सामुदायिक जैविक विविधता अभिलेखको जानकारीका आधारमा र कृषि जैविक विविधता मेला प्रदर्शनीको आयोजना सबैभन्दा प्रभावकारी देखिएको छ । त्यसै गरी गाउँभन्दा बाहिर र टाढाबाट बीउ-सङ्कलन गर्नुपर्ने भएमा जुनवालीको बीउ-सङ्कलन गर्ने हो त्यो वाली पाक्ने समयमा २-३ जना सदस्यको टोली बनाएर उक्त बीउ पाइने सम्भावित स्थलहरूको भ्रमण गर्नु उपयुक्त हुन्छ । यसबाहेक सदस्य कृषकहरूको आफ्नो अनुभव र जानकारीका आधारमा र सदस्यहरूका नातेदार मार्फत पनि बीउ-सङ्कलन गर्न सकिन्छ । यसरी विभिन्न माध्यमहरूबाट बीउ-सङ्कलन गर्दा बिरलै पाइने, लोप हुनलागेका र केही घरधुरीले मात्र सानो क्षेत्रफलमा मात्र रोप्ने गरेका वाली वा प्रजातिलाई विशेष ध्यान दिनुपर्दछ । आफ्नो गाउँभन्दा बाहिरबाट बीउ-सङ्कलन गर्दा उक्त वाली

वा प्रजातिसँग सम्बन्धित न्यूनतम जानकारीहरू जस्तै : खेती गर्ने कृषकको नाम, ठेगाना, खेती गर्ने समय, तरिका तथा उपयोगविधि र त्यससँग सम्बन्धित अन्य परम्परागत

ज्ञान र सूचनाहरूको अभिलेखीकरण गर्न विसर्नुहुँदैन ।

६. बीउ उत्पादन तथा संरक्षण

सामुदायिक बीउ बैंकमा सङ्कलन गरिएका बीउहरूको निरन्तर उत्पादन, संरक्षण र वितरण सामुदायिक बीउ बैंकको त्यतिकै महत्त्वपूर्ण क्रियाकलाप हो । सामुदायिक बीउ बैंक यथास्थान बालीसंरक्षण पद्धतिमा आधारित हुने भएकोले सङ्कलन गरिएका बीउहरू तिनीहरूको उपयुक्त वासस्थान वा उक्त जात खेती गर्न उपयुक्त जग्गाअनुसार प्रत्येक वर्ष रोप्नु अत्यन्त महत्त्वपूर्ण हुन्छ । यसबाट स्थानीय बीउले परिवर्तित हावापानी र वातावरणअनुसार हुर्कने र वृद्धिविकास हुने अवसर पाउने भएकाले प्रतिकूल मौसममा पनि बाँच्न र उत्पादन दिन सक्ने क्षमताको विकास हुँदै जान्छ र नयाँ विविधताको सृजना हुने क्रमले पनि निरन्तरता पाउँदछ । कचोर्वा गाउँको सामुदायिक बीउ बैंकका सदस्यहरूले बीउ उत्पादन तथा संरक्षणका लागि निम्न कार्यक्रमहरू नियमित रूपमा सञ्चालन गर्दछन् :

- क. समूहमा आवद्ध सदस्यहरूलाई मूल्य तथा डेढा चलनअनुसार बीउ उपलब्ध गराउने ;
- ख. सामुदायिक बीउ बैंकमा भएका सम्पूर्ण बीउहरू ती बीउहरूको उपयुक्त वासस्थानअनुसार खेतबारीको व्यवस्था गरी विविधता प्रदर्शनी क्षेत्र (Diversity block) का रूपमा सकेसम्म धेरै कृषकहरू आवत जावत गर्ने बाटाको नजिक रोप्ने ;
- ग. बढी माग भएका बीउको व्यावसायिक उत्पादन गरी विक्री गर्ने र सामुदायिक बीउ बैंक सञ्चालनका लागि आवश्यक आर्थिक स्रोत

जुटाउने ;

- घ. सामुदायिक जैविक विविधता व्यवस्थापन कोषको स्थापना र कोषबाट ऋण लिने सदस्यलाई दुई जातका स्थानीय बीउ रोप्न लगाउने ;
- ड. सामुदायिक बीउ बैंकमा भएका सम्पूर्ण बीउहरूको केही भाग कपडाको थैलामा पोकोपारी टिनको बाकसमा हावा नपस्ने गरी बन्द गरेर कम्तीमा एक सिजनसम्म सुरक्षित राख्ने ।

शुद्ध बीउ उत्पादन गर्दा ध्यान पुऱ्याउनु पर्ने केही महत्त्वपूर्ण कुराहरू

- ◆ शुद्ध बीउ उत्पादनका लागि सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण कुरा त स्रोत बीउ नै गुणस्तरीय र शुद्ध हुनु आवश्यक छ ।

- ◆ वीउ उत्पादनका लागि खेतबारीमा ब्याड राख्दा वा वीउ खसाल्दा त्यस जातको नजिकै सकभर अन्य जातको वीउ खसाल्नुहुँदैन र यदि खसाल्नेपने भए एकअर्को ब्याडमा नमिसियोस् भनेर विशेष सतर्कता अपनाउनुपर्दछ ।
- ◆ बेर्ना रोपनका लागि उखेल्दा, एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा ओसारपसार गर्दा र रोप्दा कामदारहरूले हेलचेक्याई गरेमा एकअर्को जातका बेर्ना मिसिने सम्भावना धेरै हुने भएकाले यस समयमा पनि विशेष ध्यान दिनुपर्दछ ।
- ◆ बाली रोपिसकेपछि आवश्यकताअनुसार सिँचाइ, गोडमेल, मलखाद आदिको निरन्तर हेरचाह गर्नुपर्दछ ।
- ◆ वीउका लागि बाली काट्नुअघि बेजातका बोट, अरू बालीको बोट, भारपातका बोट र रोग लागेको बोट हटाइसकेको हुनुपर्दछ ।
- ◆ वीउ उत्पादनका लागि खाद्यान्न उत्पादनका लागि भन्दा केही दिन बढी समयसम्म खेतबारीमा बाली पाक्न र सुक्न दिनुपर्दछ ।
- ◆ बाली काट्ने, चुट्ने, सुकाउने तथा भण्डारण गर्ने समयमा पनि अन्य बाली तथा जातका वीउ मिसिन नदिनका लागि विशेष ध्यान दिनुपर्दछ । वीउ सुकाएको समयमा साना केटाकेटी, कुखुरा, बाखा, हाँस, परेवा आदिबाट पनि मिसिने सम्भावना धेरै हुने भएकाले सधैं सतर्क रहनुपर्दछ ।
- ◆ वीउ भण्डारण गर्नुअघि वीउ राम्ररी केलाइएको र सुकेको हुनुपर्दछ । वीउ राम्रोसँग नसुकेमा वीउमा चाँडै कीरा तथा दुसी लाग्ने गर्दछ र वीउ नोक्सान हुन्छ ।

७. जीविकोपार्जन र आयआर्जनको वैकल्पिक व्यवस्था

स्थानीय बाली तथा प्रजातिहरूले कृषकहरूलाई प्रत्यक्ष रूपमा फाइदा पुऱ्याउन सकेमा वा जीविकोपार्जनमा सहयोगी भएमा मात्र तिनीहरूको संरक्षण प्रभावकारी र दिगो हुन्छ। स्थानीय खाद्य परिकारको गुणस्तर वृद्धि गरी बजारीकरण गर्दा संरक्षण र आयआर्जन दुवै प्रभावकारी भएका उदाहरण पोखराको बेगनास क्षेत्रका महिला-समूहहरू र सहकारीले सावित गरिसकेका छन्। त्यसै गरी स्थानीय बालीहरूको संरक्षण र निम्नआय भएका कृषकहरूको जीविकोपार्जनलाई एकैसाथ अगाडि बढाउने अर्को प्रभावकारी पद्धति भनेको सामुदायिक जैविक विविधता व्यवस्थापन कोषको स्थापना गरी बीउ पुँजीका रूपमा कम ब्याजमा आयमूलक काममा परिचालन गर्नु हो। वि.सं.२०६० सालमा कचोर्वा गाउँमा सामुदायिक बीउ बैंकको स्थापना भएपछि इन्स्टिटु परियोजनाबाट रु. ५०,०००/- र तीनवटा महिला-समूह

र कृषि विकास तथा संरक्षण समाजको रु.२५,०००/- योगदान गरी जम्मा रु. ७५,०००/- को सामुदायिक जैविक विविधता व्यवस्थापन कोषको स्थापना गरियो। कोष परिचालनका लागि एक निर्देशिका पनि तयार गरियो।

उक्त निर्देशिकाअनुसार समूहका सदस्यहरूले चाहेको आयमूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्न प्रतिसदस्य रु. ५,०००/- सम्म ऋण उपलब्ध गराउने प्रावधान छ। ऋणको भाका १० महिना र ब्याजदर मासिक एक प्रतिशत राखिएको

छ । यस कोषबाट ऋण लिने सदस्यले कम्तीमा दुईवटा स्थानीय बालीको खेती गर्नुपर्दछ । यस कोषको अर्को महत्त्वपूर्ण विशेषता भनेको कोषबाट ऋण उपलब्ध गराउँदा समूहका निम्नआय भएका सदस्यलाई पहिलो प्राथमिकता दिइन्छ । यूएनडीपी/साना अनुदान कार्यक्रमअन्तर्गत सामुदायिक वीउ बैंकको क्षमता-अभिवृद्धि

परियोजनाको योगदानमा हाल यस कोषमा जम्मा रकम रु. ४,१८,२३५/- भएको छ भने यस कोषबाट ऋण लिने सदस्यहरूको सङ्ख्या पनि प्रतिवर्ष २५ जनाबाट १०३ जना पुगेको छ । यस कोषले गर्दा स्थानीय बालीहरूको खेती गर्ने कृषकहरूको सङ्ख्या वृद्धि भएको छ र सामुदायिक वीउ बैंकलाई आफ्नो गतिविधि सञ्चालन गर्न पनि निकै सहज भएको छ ।

८. सामुदायिक बीउ बैंकको प्रभावकारिता अनुगमन

सामुदायिक बीउ बैंकको मुख्य लक्ष्य कृषकहरूलाई आवश्यक स्थानीय बालीहरूका बीउ सरल रूपमा उपलब्ध गराएर ती बाली तथा प्रजातिहरूको यथास्थान संरक्षण गर्नु हो । सामुदायिक बीउ बैंकको स्थापना र सञ्चालनपछि यसको लक्ष्य र उद्देश्य प्राप्त भएनभएको निरन्तर अनुगमन र अभिलेखीकरण गर्नुपर्दछ । यसका लागि निम्नानुसारका सूचकहरूलाई आधार मान्न सकिन्छ :

- क. सामुदायिक बीउ बैंकबाट बीउ लिने सदस्यहरूमध्ये कति जना कृषकले अर्को वर्ष रोप्नका लागि बीउ राखेका छन् ?
- ख. सामुदायिक बीउ बैंकबाट बीउ लिने सदस्यहरूमध्ये कति जनाले अन्य

- सदस्य, छिमेकी, नातेदार र अन्य कृषकहरूलाई बीउ उपलब्ध गराए ?
- ग. सामुदायिक जैविक विविधता व्यवस्थापन कोषबाट ऋण लिने सदस्यले दुईवटा बालीहरूको स्थानीय बीउको खेती गर्नुपर्ने नियम पालना गरेका

छन् वा छैनन् ?

- घ. डेढा चलनअनुसार बीउ लिने सदस्यहरूमध्ये कति जना सदस्यले बीउ फर्काए ? फर्काएको बीउको गुणस्तर कस्तो थियो ?
- ङ. सामुदायिक जैविक विविधता व्यवस्थापन कोषबाट ऋण लिने सदस्यहरूले वार्षिक रूपमा थप आम्दानी गर्न सके वा सकेनन् ?
- च. सामुदायिक बीउ बैंकप्रति स्थानीय बासिन्दा तथा प्रयोग कर्ताहरूको भनाइ कस्तो छ ?

सामुदायिक बीउ बैंकका फाइदाहरू

सरकारी वा गैरसरकारी निकायबाट उन्नत जात र प्रविधिको एकोहोरो प्रचारप्रसार र कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिएका क्षेत्रहरू र बारम्बार प्राकृतिक प्रकोपहरू जस्तै : सुक्खा-खडेरी, बाढी आइरहने क्षेत्रहरूमा कृषि जैविक विविधताको संरक्षण र सरल रूपले कृषकहरूलाई आवश्यक बीउ उपलब्ध गराउन सामुदायिक बीउ बैंक प्रभावकारी सिद्ध भइसकेको छ । उन्नत जात तथा प्रविधिको बढी प्रचारप्रसार तथा कार्यक्रम सञ्चालन गरिएका क्षेत्र र कृषकलाई सजिलै उन्नत बीउ, रासायनिक मल र उन्नत प्रविधिको जानकारी प्राप्त हुने क्षेत्रहरूमा कृषकहरूले स्थानीय जातका बालीलाई प्राथमिकता दिंदैनन् । फलस्वरूप त्यस्ता क्षेत्रहरूबाट चाँडै नै स्थानीय जातका बालीहरू लोप भएर जान्छन् । त्यसै गरी बारम्बार सुक्खा-खडेरी, बाढीको प्रकोप भइरहने क्षेत्रहरूमा पनि स्थानीय जातका बालीहरू लोप भएर जाने खतरा एकदमै बढी हुन्छ । यस्ता क्षेत्रहरूमा स्थानीय जातका बालीहरूको संरक्षण गर्न सामुदायिक बीउ बैंक भरपर्दो पद्धति हो । यसै गरी कम मलिलो माटो

वा सिँचाइ सुविधा नभएको वा प्रशस्त पानी जम्ने ढाव जमिनहरूमा स्थानीय जातका बालीहरूले नै बढी उत्पादन दिन्छन् । त्यसकारण यी सबै परिस्थितिहरूमा कृषकहरूलाई उनीहरूको खेतबारी र माटो सुहाउँदो बीउको आवश्यकता पूर्ति गर्न सामुदायिक बीउ बैंक सहज र सुलभ पद्धति हो । सामुदायिक बीउ बैंकबाट हुने फाइदाहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

१. स्थानीय बीउको दिगो सुरक्षा तथा यथास्थान

संरक्षण

सामुदायिक बीउ बैंक यथास्थान बालीसंरक्षणमा आधारित पद्धति हो । कृषकहरूले वर्षौंदेखि खेती गरिरहेका तर लोप हुन लागेका विभिन्न बालीहरूका स्थानीय बीउहरू सामुदायिक बीउ बैंकमा सङ्कलन गरी ती बीउहरू आवश्यक परेका कृषकहरूलाई उपलब्ध गराउने तथा सामुदायिक बीउ बैंकका सदस्यहरूले प्रत्येक वर्ष विविधता प्रदर्शनी क्षेत्रमा रोप्ने हुनाले स्थानीय बीउहरूको यथास्थानमा नै संरक्षण हुन्छ । जुन गाउँको बीउ त्यही गाउँमा प्रत्येक वर्ष रोपिने भएकाले त्यस ठाउँको हावापानीमा परिवर्तन भए तापनि ती बाली वा बीउहरूमा पनि परिवर्तित हावापानीमा पनि उत्पादन हुन सक्ने गुणहरू विकसित हुँदै जान्छन् अर्थात् कुनै जातको बीउले खडेरी सहने, कुनैमा रोगकीरा कम लाग्ने, कम मल, पानी वा स्याहारमा पनि फल्ल सक्ने हुनाका कारण पनि ती बाली र बीउहरूलाई उनीहरूको खेती गरिने ठाउँ वा वासस्थानअनुसार प्रत्येक वर्ष रोपिँदै गएकोले त्यस्ता गुणहरू विकसित भएका हुन् । बारा जिल्लाको कचोर्वा गाउँमा स्थापना गरिएको सामुदायिक बीउ बैंक

स्थानीय बीउको सुरक्षा र त्यसको यथास्थान संरक्षणको नमुना हो ।

सामुदायिक बीउ बैंकको स्थापना गरिएपछि कचोर्वा गाउँमा स्थानीय बीउ र विविधताको सङ्ख्या पनि बढेको छ । यसले गर्दा विभिन्न किसिमका खेतबारीका लागि आवश्यक पर्ने विभिन्न किसिमका बीउहरू कृषकहरूलाई सजिलै प्राप्त भइरहेका छन् । उदाहरणका लागि: वि.सं. २०६० सालमा सामुदायिक बीउ

बैंकको स्थापना गर्दा १९ जातका धान, ५ जातका घिरौला, २ जातका कोदो र २ जातका रहरको बीउ सङ्कलन गरिएको थियो । त्यसको एक

वर्षपछि अर्थात् २०६१ सालमा थप १८, २०६२ सालमा थप १७ र २०६३ सालमा थप ९ जात गरी हालसम्म सामुदायिक बीउ बैंकमा ६३ किसिमका धानका स्थानीय जातका बीउहरू छन् । यसरी सङ्कलन गरिएका बीउहरू लोप हुन नदिनका लागि सामुदायिक बीउ बैंकले विभिन्न किसिमको संरक्षणपद्धति अपनाएको छ । (हेर्नुहोस् पेज नं ११ र १२)

२. सुलभ रूपमा बीउको उपलब्धता

सामुदायिक बीउ बैंक स्थानीय बीउ तथा त्यससँग सम्बन्धित जानकारी प्राप्त गर्ने सम्पर्क केन्द्र हो । सामुदायिक बीउ बैंकमा बीउ-सङ्कलन गर्दा त्यस जात वा बीउसँग सम्बन्धित जानकारी तथा परम्परागत ज्ञानको

पनि अभिलेखीकरण गरिन्छ । यसका साथै सामुदायिक बीउ बैंकले प्रत्येक तीन-तीन वर्षमा सामुदायिक जैविक विविधता अभिलेखको अद्यावधि गर्दछ । यस अभिलेखमा पनि स्थानीय बीउसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण जानकारीहरू अभिलेखीकरण गरिएका हुन्छन् । सामुदायिक बीउ बैंकमा सङ्कलन गरिएका बीउहरू प्रत्येक वर्ष उत्पादन गरिन्छन् र कृषकहरूको मागअनुसारका जातहरू डेढा वा मूल्यमा उपलब्ध गराइन्छन् । बीउ वितरण गर्दा सकेसम्म निम्न वर्गका कृषकहरूलाई प्राथमिकता दिइन्छ । डेढा चलनअनुसार बीउ उपलब्ध गराउँदा बीउ खरिद गर्न नसक्ने साना कृषकहरूलाई अत्यन्तै सजिलो हुन्छ । कचोर्वाको सामुदायिक बीउ बैंकबाट वि.सं. २०६० सालमा ४० जना कृषकले ११ जातको ८७ के.जी. बीउ लिएका थिए । उक्त ४० जनामध्ये निम्न वर्गका १६ जना, मध्यम वर्गका १९ जना र उच्च वर्गका ५ जना थिए । त्यसै गरी २०६१ सालमा ३५ जनाले १३ जातको ६९ के.जी. बीउ लिएकामा १५ जना निम्न वर्गका, १४ जना मध्यम वर्गका र ६ जना उच्च वर्गका थिए भने २०६२ सालमा ८७ जनाले २३ जातको १९७ के.जी. बीउ लिएकामा निम्न वर्गका ३३ जना, मध्यम वर्गका ३७ जना र उच्च वर्गका १७ जना थिए । यस तथ्याङ्कबाट सामुदायिक बीउ बैंकपद्धति उच्च वर्गका कृषकहरूको तुलनामा निम्न र मध्यम वर्गका कृषकहरूका लागि बढी आवश्यक र उपयोगी हुँदोरहेछ भन्ने स्पष्ट देखिएको छ ।

३. कृषि जैविक विविधता संरक्षणका लागि

कृषकहरूको सशक्तीकरण

सामुदायिक बीउ बैंकको स्थापना र व्यवस्थापनले गर्दा कृषि जैविक

विविधताको दिगो यथास्थान संरक्षण गर्न स्वतः कृषकहरूको क्षमतावृद्धि हुँदोरहेछ भन्ने कुरो कचोर्वा गाउँको अनुभवले प्रमाणित गरेको छ । कचोर्वा

गाउँमा सामुदायिक बीउ बैंकको स्थापना र सञ्चालन गर्न, सामुदायिक जैविक विविधता-संरक्षण कार्ययोजना बनाएर कार्यान्वयन गर्न र सामुदायिक विकासका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न कृषकहरूले कृषि विकास तथा संरक्षण समाज नामको संस्था

स्थापना गरे । यस संस्थाको स्थापनापश्चात् संस्थाले सामुदायिक जैविक विविधता अभिलेखीकरण, त्यसको विश्लेषण र लोप हुन लागेका वा लोप हुने खतरामा रहेका स्थानीय जातहरूको बीउ उत्पादनका साथै संरक्षणको कार्ययोजना बनाएर सञ्चालन गर्दछ । उक्त संस्थाका सदस्यहरूले स्थानीय जातहरू लोप हुन नदिन बीउसङ्कलन, उत्पादन, भण्डारण र वितरणको कार्य योजनाबद्ध रूपमा सञ्चालन गर्दछन् । त्यस संस्थाले कृषि जैविक विविधता-संरक्षण कार्ययोजना कार्यान्वयनका लागि कचोर्वा गा.वि.स.को वडा नं. १ देखि ६ सम्मका छ वटा महिला समूहहरूलाई परिचालन गर्दछ । प्रत्येक वर्ष विभिन्न बालीहरूका छुट्टा-छुट्टै विविधता प्रदर्शनी क्षेत्रको स्थापना गर्दछ र केही वर्षको अन्तरालमा कृषि जैविक विविधता मेला प्रदर्शनीको पनि आयोजना गर्दछ । बीउ बैंकमा बीउ केलाउने, सुकाउने र भण्डारण गर्ने कार्यहरू, संस्थाका सदस्यहरूले निःशुल्क तथा ज्यालादारीमा पनि गर्दछन् । उनीहरूले बीउ

वितरण गर्नुभन्दा पहिला बीउ बैंकमा भएका बीउहरूको उमारशक्ति परीक्षण गर्दछन् र प्रशस्त उमारशक्ति भएका बीउहरू मात्र विक्रीवितरण गर्दछन् । यस संस्थाका सदस्यहरूमा यी सबै काम गर्न सक्ने क्षमताको विकास सामुदायिक बीउ बैंकको स्थापना र सञ्चालनले गर्दा नै भएको हो । यी गतिविधिहरूले गर्दा संस्थाका सदस्यहरू कृषि जैविक विविधताको दिगो संरक्षण र उपयोग गर्न सक्षम भएको महसुस गर्दछन् ।

निष्कर्ष

सामुदायिक बीउ बैंकपद्धति कृषकहरूद्वारा स्थानीय स्तरमा नै आर्थिक स्रोतको परिचालन, सामुदायिक जैविक विविधता व्यवस्थापन कोषको स्थापना र आयआर्जनका कार्यक्रमहरूमा परिचालन, बीउ उत्पादन तथा बजारीकरणलगायत विभिन्न किसिमका सामुदायिक विकासका गतिविधिहरूलाई समेत समावेश गरेर कृषि जैविक विविधताको दिगो संरक्षण गर्न प्रभावकारी भएको छ । यस पद्धतिले स्थानीय जातका बीउहरूको यथास्थानमा नै संरक्षण भएको छ र कृषकहरूले उनीहरूको खेतबारी सुहाउँदो बीउ छानी-छानी रोप्न पाएका छन् । यो पद्धति समुदायभन्दा बाहिरका सङ्घसंस्थाहरूको थोरै आर्थिक र प्राविधिक सहयोगमा पनि अपनाउन सकिन्छ । यस पद्धतिमा स्थानीय जातका बीउ तथा बालीहरूले प्राकृतिक वातावरणमा नै हुर्कने, बढ्ने तथा वृद्धिविकास हुने अवसर पाउने भएकाले ती बीउ तथा बालीहरूमा प्रतिकूल मौसममा पनि उत्पादन दिन सक्ने र रोगकीरा सहनसक्ने क्षमताको विकास

हुँदै जान्छ । यसबाट भविष्यका पुस्तालाई आवश्यक पर्ने बीउ तथा बालीको विकास पनि हुँदै जान्छ । किनभने हाम्रा पुस्ताहरूले संरक्षण गरेकाले नै अहिले हामीले पाएका छौं । सामुदायिक बीउ बैंकपद्धतिको सफल कार्यान्वयनका लागि समुदायका सदस्यहरूको क्षमताअभिवृद्धि वा सशक्तीकरणलाई केन्द्रबिन्दु मानेर कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्दछ । यसका साथै सामुदायिक बीउ बैंकमा सङ्कलन र संरक्षण गरिएका बीउहरूको प्रभावकारी उपयोगका लागि राष्ट्रिय जिन बैंक, बाली प्रजनन कार्यक्रम, कृषि अनुसन्धान तथा विकास केन्द्रहरूसँग समन्वय र सञ्जालीकरण गर्नु अति आवश्यक छ । यस किसिमको समन्वयले सामुदायिक बीउ बैंकलाई गतिशील बनाउँदै नियमित तथा व्यवस्थित रूपमा नयाँ जात र विविधताको सृजना गर्न मद्दत पुऱ्याउँदछ ।

सन्दर्भसामग्री

पीताम्बर श्रेष्ठ, आविष्कार सुवेदी, रूपनारायण यादव र महानारायण यादव २०६२ ,
नेपालको मध्यतराई क्षेत्रबाट लोप हुन लागेका धानका स्थानीय जातहरू (२०६२), कृषि
विकास तथा संरक्षण समाज (ADCS), जैविक विविधता अनुसन्धान तथा विकासका
लागि स्थानीय पहल (LI-BIRD) र परस्पर सेवा नेपाल (USC NEPAL)

Shrestha P, Sthapit S, Subedi A, Gupta S and Sthapit B, 2006. Community
Seed Bank: Reliable and effective option for agricultural biodiversity
conservation in On-farm management of agricultural biodiversity in Nepal
Good practices. B Sthapit, P K Shrestha and MP Upadhyay, Editors.

Shrestha P, Sthapit B, Subedi A, Poudel D, Shrestha PK, Upadhyay MP and
Joshi BK, 2006. Community Seed Bank: Good Practice for On-Farm
Conservation of Agricultural Biodiversity. B Sthapit and D Gauchan,
editors. Proceeding of national symposium on “on-farm management of
Agricultural Biodiversity in Nepal: Lessons Learned,” 18, 19 July 2006,
Kathmandu Nepal.

Shrestha P, A Subedi, D Rijal, D Singh, B Sthapit and MP Upadhyay 2004
Enhancing local seed security and on farm conservation through
Community Seed Bank in Bara district of Nepal. B.R. Sthapit, MP
Upadhyay, P.K. Shrestha and D.I Jarvis, editors. Proceeding of the second
national workshop, 25-27 August 2004, Nagarkot, Nepal. IPGRI, Rome,
Italy.

